

المدنیین، کتاب امراء المدینه، کتاب النسب، مقتل عثمان، و السقیفه^۴ با کتاب حاضر موضوعی یکسان دارند.

ابوزید عمر بن شَبَّه بن عبیده نُمیری بصری از راویان و اخباریان و حافظان برجسته سده سوم ق. است. در اجزای نام او اختلاف است.^۵ شهرت وی به «شبه» از شهرت پدرش گرفته شده که مادرش در کودکی او برایش ترانه‌ای می‌خوانده و شبه خطابش می‌کرده است.^۶ عمر بن شبه در ۱۷۳ ق. گویا در بصره زاده شد و در ۲۶۲/۲۶۳ ق. در سامرا درگذشت.^۷ در آموختن تاریخ، مغازی، سیره، حدیث، فقه، ادب، شعر و نسب‌شناسی کوشا بود و آثار گوناگونش نشان می‌دهد که در علوم مختلف دست داشته است.^۸ آگاهی‌های گسترده‌اش در حوزه ادب و شعر^۹ در منابعی مانند الاغانی اصفهانی، الاستیعاب ابن عبدالبر و نورالمقتبس مرزبانی بازتاب یافته است. در عرصه تاریخ‌نگاری درباره مکه، مدینه، بصره، و کوفه و نگارش شرح حال شاعران و امیران و حاکمان این

الحربی (م. ۲۸۵ ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ ق؛ المنتخب من کتاب ازواج النبی ﷺ محمد بن حسن بن زباله بروایة الزبیر بن بکار، به کوشش العمری، المدینه، مطبعة الجامعة الاسلامیه، ۱۴۰۱ ق؛ موسوعة المستشرقین: عبدالرحمن بدوی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۳ م؛ موسوعة مكة المكرمة و المدینة المنوره: احمد زکی یمان، مصر، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۸ ق؛ میقات حج (فصلنامه): تهران، حوزه نمایندگی ولی فقیه در حج و زیارت؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ ق.)، به کوشش السامرائی، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۲ ق.

علی احمدی میرآقا

اخبار المدینه ابن شَبَّه: از منابع کهن

تاریخ محلی مدینه، نوشته عمر بن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۲ ق.)

این کتاب به جغرافیای تاریخی مدینه و شرح رخدادهای آن با تمرکز بر زندگی و سیره پیامبر اکرم ﷺ و خلافت عمر و عثمان اختصاص دارد و با عناوینی مانند کتاب المدینه^۱، اخبار المدینه^۲ و تاریخ المدینه المنوره^۳ شناخته شده است. برخی از آثار گمشده ابن شبه مانند انساب قریش، نوادر

۱. الفهرست، ص ۱۲۵.

۲. الاصابه، ج ۱، ص ۲۴۲، ۴۵۰؛ ج ۲، ص ۲۲۸، ۳۵۱.

۳. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۴۱، «مقدمه»؛ فیض القدر، ج ۱، ص ۱۲۰.

۴. الفهرست، ص ۱۲۵؛ الاعلام، ج ۵، ص ۴۸.

۵. تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۲۰۸؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۱۲، ص ۳۶۹.

۶. الفهرست، ص ۱۲۵.

۷. وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۴۴۰؛ سذرات الذهب، ج ۳، ص ۲۷۳-

۲۷۴؛ البداية و النهایه، ج ۱۱، ص ۳۰.

۸. الفهرست، ص ۱۲۵؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۱۲، ص ۳۷۰.

۹. وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۴۴۰.

شهرها تحقیقاتی داشته است.^۱ از اندیشه کلامی و فقهی او چندان آگاهی در دست نیست. تنها درباره مخالفتش با اندیشه مخلوق بودن قرآن گزارش‌هایی روشن یافت می‌شود. پاره کردن کتاب‌ها و آتش زدن خانه وی و ناچار شدنش به سکوت و انزوا از پیامدهای این رویداد بود.^۲

ابن شَبَّه به وثاقت، صداقت، عدالت و اعتبار وصف شده و بر خلاف استادش ابن زبَّاله (م. حدود ۲۰۰ق.) که رجالیان و اهل حدیث به او بی‌مهری کرده‌اند، با کلماتی احترام‌آمیز یاد شده است.^۳ میزنی (م. ۷۴۲ق.) فهرستی بلند از استادان و شاگردان وی ارائه کرده است.^۴ محمد بن یحیی، معاویه بن هشام و ابوَعَسَّان از استادان او؛ و ابوبکر بن ابی‌الدنیا، ابوشعیب حرانی و احمد بن ابی‌طاهر طیفور از شاگردان او بوده‌اند. بیشترین گزارش‌های ابن شَبَّه از ابوَعَسَّان محمد بن یحیی کنسانی، از یاران مالک بن انس، است که آگاهی‌های بسیار از اخبار و رخدادهای مدینه داشته است. این گزارش‌ها آن‌گاه که با واژه «قال» و «زعم» همراه شده، ممکن است از نوشته‌های ابوَعَسَّان

۱. معجم الادباء، ج ۱۶، ص ۶۰-۶۲.

۲. تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۲۰۹.

۳. الجرح و التعديل، ج ۶ ص ۱۱۶؛ تهذیب الکمال، ج ۱۴، ص ۹۱-۹۲.

۴. تهذیب الکمال، ج ۱۴، ص ۹۱-۹۲؛ نک: التحفة اللطيفة، ج ۲، ص ۳۴۰-۳۴۱.

باشد. حَمَد الجاسر با ارائه شواهدی، وجود این‌گونه نگاه‌های تاریخی ابوَعَسَّان را تأیید می‌کند.^۵ برخی به درستی این ادعا را رد کرده و روایت‌های ابوَعَسَّان را از حافظه و نقلی - گفتاری دانسته‌اند.^۶ با این‌که ابن شَبَّه از شاگردان ابن زبَّاله^۷، از نخستین تاریخ‌نگاران مدینه است، در این کتاب، گزارش‌هایی اندک از او آورده است. (برای نمونه: ج ۳، ص ۱۰۱۸)

◀ **روش و اهمیت:** ابن شَبَّه در گسترش و استواری مکتب تاریخ‌نگاری مدینه که اصول آن در کارهای عُرْوَة بن زبیر (م. ۹۴ق.) و ابن شهاب زُهری (م. ۱۲۴ق.) و موسی بن عَقبه (م. ۱۴۱ق.) نهاده شد^۸، نقشی اساسی داشت. بررسی گزارش‌های اخبار المدینه و تلاشی که او در هر گفتار به کار برده، اصالت کار او را نشان می‌دهد. وی برای گردآوری اطلاعات همان روشی را به کار برده که در تدوین حدیث به کار می‌رفته است؛ بدین معنا که سخن‌های شاهدان و راویان را به صورت شفاهی گرد آورده و کنار هم نهاده^۹ و سپس ابواب یا فصول گوناگون را درباره مکان‌ها و مساجد و خانه‌های مدینه پدید آورده و با

۵. مجلة العرب، ج ۴، ص ۲۲۸. «مؤلفات فی تاریخ المدینه».

۶. حجاز در صدر اسلام، ص ۴۷.

۷. نک: اخبار المدینه، ص ۶۷.

۸. بحث فی نشأة علم التاريخ، ص ۱۳-۲۷.

۹. درآمدی بر تاریخ اسلام، ص ۹۲-۹۳.

گزارش‌های تکمیل‌کننده، جوانب و ابعاد هر موضوع را واکاوی نموده است.

ابن شَبَّه با چند واسطه به تاریخ‌نگاران مغازی و سیر مدینه، می‌پیوندد و با نقل سلسله سند هر گزارش، بر این پیوستگی و اصالت، صحه می‌گذارد. گاه وی در پایان گزارش، دیدگاه خود را درباره موضوع و خبر بیان می‌کند. (برای نمونه: ج ۱، ص ۱۰۳) توجه به انساب و تبارشناسی، استناد به شعر کهن، فراوانی استنادهای قرآنی و یادکرد شأن نزول‌ها، ارجاع به احکام و مناسک فقهی، و آمیختن تاریخ با جغرافیا که از ویژگی‌های عمومی تاریخ‌نگاری مدینه است، در کتاب ابن شَبَّه به چشم می‌خورد. توانایی او در تبیین و توضیح هر موضوع با ستایش سخاوی (م. ۹۰۲ق.) روبه‌رو گشته است.^۱

آگاهی‌های ابن شَبَّه به دو بخش کلی قسمت پذیرند: ۱. گزارش‌ها و دانسته‌هایی که از طریق مشایخ و اسناد کهن گردآوری شده‌اند؛ مانند گزارش هجرت و خلافت و نبردهای صدر اسلام و سیره پیامبر و صحابه. ۲. وصف مکان‌ها که از مشاهده عینی نویسنده ریشه می‌گیرد؛ همچون گزارش درباره خانه‌ها، منزلگاه‌ها، مساجد، چاه‌ها، بازارهای مدینه، و دیگر پدیده‌های جغرافیایی. اصالت، اعتبار و اهمیت پژوهش‌های ابن شَبَّه بیشتر

در گزارش‌های نوع دوم تجلی کرده است. ویژگی دیگر کار ابن شَبَّه، آمیختن تاریخ سیاسی و جغرافیای طبیعی است. او همچون مهندسی متخصص، به موقعیت جغرافیایی هر خانه و مناسبات مکانی و تاریخ شکل‌گیری منازل و محلات و کوچه‌ها توجه می‌کند (برای نمونه: ج ۱، ص ۲۲۹-۲۷۳) و از این رو در زمره دانشوران پایه‌گذار فن خطط مدینه جای می‌گیرد.

توجه به شأن نزول آیات، به ویژه در اخبار مربوط به سیره نبوی، از رویداد افک تا داستان مُسَلِّمَه کذاب، از دیگر امتیازهای روش ابن شَبَّه به شمار می‌رود. (برای نمونه: ج ۱، ص ۴۹، ۵۳، ۲۰۳، ۲۰۹-۲۱۵) مقایسه میان گزارش‌های مدائنی (م. ۲۲۵ق.) - گر چه از جزئیات/ اخبار المدینه وی چندان آگاهی نداریم - و ابن شَبَّه نشان می‌دهد که ابن شَبَّه تنها نقش راوی با واسطه از مدائنی را ندارد؛ بلکه کار او تکمیل و توسعه آثار مدائنی است و اتقان بیشتری دارد.^۲

اهمیت کتاب ابن شَبَّه جز قدمت و کهن بودن، در تفصیل گزارش‌هایی است که در دیگر منابع کهن یافت نمی‌شوند؛ همچون اخباری از دوران خلافت عمر و عثمان^۳، گزارش‌های گوناگون از طریق ابوغسان کنانی

۲. حجاز در صدر اسلام، ص ۴۵-۴۶.

۳. نور علم، ش ۴۰، ص ۱۵۵-۱۵۶، «اثری نفیس اما ناشناخته».

۱. التحفة اللطیفة، ج ۲، ص ۳۴۱.

و دیگران از قبر حضرت فاطمه زهرا علیها السلام (ج ۱)، ص ۱۰۴-۱۱۰)، رویداد فدک (ج ۱، ص ۱۹۵-۲۱۸)، و دیگر رویدادهای مهم آغاز اسلام. *اخبار المدینه* به منزله متنی مهم در میان تواریخ محلی و اثری ارزشمند در گردآوری گزارش های دوره خلافت ارزیابی شده است.^۱ آگاهی های این کتاب، به گونه ای گسترده در میراث مدینه نگاری بازتاب یافته و تاریخ نگارانی مانند ابواسحاق حربی^۲ (م. ۲۸۵ ق.)، ابن حجر^۳ (م. ۸۵۲ ق.)، سمهودی (م. ۹۱۱ ق.) و احمد بن عبدالحمید عباسی^۴ (سده دهم ق.) در آثار خود از آن بهره گرفته اند. بیشترین این گزارش ها به سمهودی اختصاص دارد. با این که او گویا همه کتاب ابن شَبَّه را در دست نداشته، در حدود ۳۵۰ خبر را از وی گزارش کرده است.^۵

ابوبکر جوهری (م. ۳۲۳ ق.) از شاگردان ابن شَبَّه، در کتاب *السقیفة و فدک* روایت ها و نصوصی از وی آورده که به نظر برخی از محققان، در بازسازی بخش گمشده *اخبار*

المدینه درباره سقیفه و فدک تأثیر اساسی دارد.^۶ احمد بن ابی طاهر طیفور (م. ۲۸۰ ق.) شاگرد دیگر ابن شَبَّه به پیروی از او، کتاب *بغداد* را بر محور رویدادهای بغداد، در تاریخ خلفای عباسی تا پایان دوره مهتدی (م. ۲۵۶ ق.) تألیف کرد. از این کتاب تنها جزء ششم درباره رخداد های دوره مأمون بر جای مانده است.

اخبار المدینه در نسخه موجود شامل سه بخش است: ۱. دوران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله. ۲. دوران عمر بن خطاب. ۳. دوران عثمان بن عفان. هر یک از بخش ها از آغاز و انجام و در میانه سطرها و کلمات، افتادگی ها و ناپیوستگی هایی دارد. نیز از لحاظ تکرار گزارش ها در چند جا (برای نمونه: ج ۱، ص ۱۱۱؛ ج ۴، ص ۱۲۳۹-۱۳۴۱) یا قطع ارتباط موضوعی و گزارش روایت ها در جای نامربوط (برای نمونه: ج ۱، ص ۳۹-۵۲) نابسامانی هایی دارد. نیز ناخوانا بودن کلمات، سبب خطاهای بسیار در ثبت عبارات ها و واژگان جغرافیایی و تاریخی شده است.

بخش اول که افتادگی هایی دارد، با گزارشی در آداب کفن و دفن و تعیین جایی به نام «موضع الجنائز»^{*} در خانه پیامبر آغاز شده است؛ جایی که در خانه آن حضرت فراهم شده بود تا وی بر جنازه مؤمنان نماز

۶. منابع تاریخ اسلام، ص ۱۷۰.

۱. منابع تاریخ اسلام، ص ۱۳۸.

۲. المناسک، ص ۴۴۱، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۸، ۴۵۰، ۴۵۴، ۴۵۷، ۴۶۵.

۳. الاصابه، ج ۱، ص ۱۲۷، ۱۸۶، ۵۹۶؛ ج ۲، ص ۱۶۰؛ ج ۳، ص ۴۱۱.

۴. عمدة الاخبار، ص ۵۱، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۴.

۵. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۶۴، ۶۷، ۶۸، ۱۲۵، ۲۰۹، ۲۴۰، ۳۰۰.

۶. ۲۸۵، ۴۳۸؛ ج ۲، ص ۳۸، ۱۱۷، ۲۰۱، ۲۴۵، ۲۷۵، ۳۲۷، ۳۳۰.

۷. ۲۴۸، ۴۵۲؛ ج ۳، ص ۱۶، ۲۱، ۵۶، ۷۴، ۸۸، ۱۲۱، ۱۴۷، ۱۷۳.

۸. ۲۰۷، ۲۶۲، ۲۸۴، ۳۳۲؛ ج ۴، ص ۱۴، ۷۰، ۱۶۵، ۱۹۱، ۲۳۹، ۳۱۰.

گشته تا صحت این روایت‌ها و گزارش‌ها را به چالش کشند.^۲

در ادامه می‌توان قدرت مشاهده ابن شبه را در وصف چاه‌ها، منزلگاه‌ها، خانه‌ها و مکان‌ها، بازارها، آبگیرها، بیابان‌ها و سنگ‌های مدینه دید. در این گزارش‌ها، با وضعیتی روشن از خانه‌های نام‌آور مدینه، مالکیت ساختمان‌ها و ارتباط منازل، محلات و جاده‌ها و راه‌های ارتباطی مدینه همراه یادکرد گنجینه‌ای از سنگ‌های قیمتی، فتنه‌ها، برخی رخدادهای تاریخی مانند رویداد اِفْک، مسئله لِعان و ظُهار، آمدن هیئت‌ها و گروه‌های قومی - مذهبی نزد پیامبر اکرم ﷺ، داستان هجرت‌ها، اسلام آوردن‌ها، ارتدادها و واقعه مُسَلِّمه کذاب، اشعاری در وصف مدینه، یادکرد مناقب پیامبر اکرم ﷺ و بنی‌هاشم و اعمال و صدقات و سَرَّیه‌ها و نگاهبانان و سیره خانوادگی ایشان آشنا می‌شویم. نویسنده از خلال زندگی سیاسی پیامبر اکرم ﷺ از هنگام هجرت تا وفات، به روایت درباره زندگی شهری و عمرانی^۳ این شهر می‌پردازد و شکل‌گیری مساجد و سکونت و منزل‌سازی قبایل و تیره‌ها و احیای مناطق و مکان‌ها و مرزهای هر منطقه و طراحی بازارها، چشمه‌ها، چاه‌ها و کوه‌ها را در پیرامون این مرکز توضیح می‌دهد.

۲. مجموعه مؤلفات الشیخ الدوبش، ج ۱، ص ۱۲۴-۱۲۵.

۳. تاریخ المدینه، ج ۱، ص ن-ع، «مقدمه».

بگزارد. درباره موقعیت جغرافیایی مقام جبرئیل دو گزارش آمده و سپس از جمع قرآن و ظهور قصاصان و قصه‌گویی و برخورد پیامبر ﷺ و خلفا با این پدیده سخن رفته و در همین جا از تمیم داری و نقش او در رواج افسانه‌سرای^۱ که در فرهنگ و تمدن روایی نسل‌های بعد، نمودی گسترده داشته، گفتار به میان آمده است. تفصیل سخن درباره جمع قرآن با گزارش‌های گوناگون از روایان مختلف به بخش سوم واگذار شده است. سپس مجموعه‌ای گسترده از احکام، آداب، مستحبات و مکروهات مسجد و معرفی بیش از ۵۰ مسجد که پیامبر ﷺ در آن‌ها نماز خوانده یا نخوانده، آمده است.

ادامه گزارش‌ها به تاریخ کوه احد و قبور صحابه اختصاص یافته و واکنش پیامبر به مرگ صحابه و فرزندانش و کیفیت کفن و دفن آن‌ها و وضعیت و جغرافیای قبرها بازگو شده است. گزارش‌های ابن شبه ثابت می‌کند که در سیره و سنت پیامبر اکرم ﷺ ساختن و تعمیر قبر و بنا نهادن اتاقک‌هایی روی آن، کاری مرسوم بوده است. مثلاً ایشان بر قبر عثمان بن مظعون* اتاقکی ساخت. این سنت که با نگرش رسمی وهابیان عربستان سازگاری ندارد، موجب واکنش مصححان و تعلیقه‌نگاران سعودی کتاب تاریخ المدینه شده و سبب

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۴۳.

در بخش دوم، سیره و رفتار عمر بن خطاب و همراهی‌اش با ابوبکر همراه گزارش‌هایی از نسب و زندگی، لقب‌های عمر، پاسداری‌اش از حقوق بیت‌المال، اقدامات سیاسی وی در ترویج مسائل مذهبی و روزه و نماز، فتاوی فقهی و پرسش‌های فقهی از او و اجتهادات او آمده و نویسنده بر سختگیری‌های عمر بر شاعران و زنان، سیره وی در پوشش، سفر، وصیت و جز آن تأکید کرده و اشعاری در مدح وی آورده و آگاهی‌هایی گسترده از دوران خلافت وی و قوانین و احکامی که اجرا کرده و اسلوب فرماندهی او و نیز کوشش در جمع و تدوین قرآن، ارائه نموده است. نویسنده تصریح می‌کند که پیشنهاد تعیین هجرت نبوی به منزله مبدأ تقویم قمری، از جانب حضرت علی علیه السلام داده شد و عمر بن خطاب آن را پذیرفت و اجرا کرد.

بخش سوم حاوی دورنمایی روشن از زندگی، اسلام آوردن و خلافت و سیره و اخلاق فردی عثمان بن عفان و تلاش‌های وی در جمع و تدوین قرآن و یکسان‌سازی مصاحف و رفع اختلافات آن‌ها است و به تلاش‌های دیگر صحابی‌ان در این زمینه نیز اشاره شده است. نویسنده خبرهای گاه متعارض شاهدان نخست را درباره حرکت مردم مصر و کوفه و مسیرهای آن‌ها در آمدن به مدینه و سرانجام کشته شدن عثمان و

شورش عمومی و قضاوت درباره واکنش و نقش هر یک از صحابی‌ان بزرگ در این رویداد، آورده است. او گزارش‌های مخالفان خاندان پیامبر را درباره نقش مستقیم حضرت علی علیه السلام و فرزندانش در کشتن عثمان و شعله‌ور ساختن این آشوب روایت کرده؛ اما اخبار گوناگون مخالف این دیدگاه را نیز گزارش نموده و بر تلاش حضرت علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام در پیشگیری از این قتل و شورش تأکید کرده است.

◀ **نسخه‌شناسی و چاپ‌ها:** به طور دقیق معلوم نیست کاستی‌های متن *اخبار المدینه* از چه هنگام به آن راه یافته است. ذهبی (م. ۷۴۸ق.) از دیدار نیمی از کتاب تا بخش «امامت او» خبر داده است.^۱ این گزارش بر ابهام‌ها می‌افزاید؛ زیرا مرجع ضمیر «او» در سنجش با نسخه فعلی نامشخص است. اما این نکته را روشن می‌کند که *اخبار المدینه* از سده‌ها پیش به صورت ناقص در دسترس بوده است. در گزارش سخاوی (م. ۹۰۲ق.) نیز به کاستی بخش پایانی این اثر تصریح شده است.^۲ احتمال دیگر این است که هر یک از بخش‌های کتاب، اثری مستقل بوده و نسخه‌نویسان یا دانشوران بعدی آن‌ها را به هم پیوند داده‌اند و در این میان، بخش خلافت

۱. سیر اعلام النبلاء، ج ۱۲، ص ۳۷۱.

۲. التحفة اللطیفة، ج ۲، ص ۳۴۰.

روی دست‌نوشته ابن حجر کتابت کرده، به این نتیجه رسیده که نسخه موجود، همان نسخه نگاشته شده به خط ابن حجر است. حمد الجاسر به درستی قرائت شلتوت از عبارت سخاوی را خطا دانسته و با ارائه شواهدی، ارتباط نسخه ابن حجر با نسخه موجود را رد کرده است.^۴

پیش از شلتوت، سلیمان الغنام در پژوهشی برای اخذ مدرک دکتری از دانشگاه ملک عبدالعزیز، به تصحیح همه یا بخش‌هایی از کتاب اقدام کرده بود.^۵ چاپ دیگر کتاب در دار العیان ریاض با یادداشت‌ها و نقدهای عبدالله محمد الدویش (م. ۱۴۰۸ق.)، به ویژه نقدهایی بر مباحث ناسازگار با عقاید وهابیت، در سلسله آثار الدویش، با کوشش عبدالعزیز بن احمد المشیقح انجام یافته است. الدویش در مسائلی چون تعمیر قبور و ساختن مقبره که در روایت‌های این کتاب آمده، به دفاع از روکردهای وهابیت پرداخته و نیز درباره حدیث‌ها و راویان داوری نموده و صحیح و ضعیف را مشخص کرده است. در برابر، یکی از محققان شیعی، تلخیصی از روایت‌ها و گزارش‌های اخبار المدینه را فراهم نموده و ۲۰۳ روایت از این کتاب درباره منزلت و فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام و پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و نقد

ابوبکر و حضرت علی علیه‌السلام و دوران بعد تا روزگار مؤلف یا از آغاز نوشته نشده و یا از دید نسخه‌نویسان پنهان مانده است.

حبیب محمد احمد، نسخه خطی این کتاب را در کتابخانه شخصی سید محمد مظهر الفاروقی در مدینه یافت و از آن عکس گرفت و برای تصحیح و تحقیق به فهیم محمد شلتوت سپرد. وی آن را با عنوان تاریخ المدینه المنوره منتشر کرد. گویا زرکلی پیشتر به نسخه خطی اخبار المدینه دست یافته بوده است.^۱ به کوشش شلتوت، نخستین چاپ کتاب در ۱۳۹۹ق. با یادداشت‌های وی و فهرست موضوعی و اعلام به قلم بکری شیخ امین انتشار یافت. حمد الجاسر در بررسی این تصحیح، غلط‌خوانی‌های بسیاری یافته و در مقالات گوناگون به اصلاح و ویرایش آن‌ها پرداخته است.^۲ گرچه از سختی خوانش نسخه و توانایی شلتوت در تصحیح بخش‌های عمده کتاب غفلت نورزیده است. همین ناخوانایی متن موجب شده تاریخ‌نگاری مانند سمهودی که این نسخه را در دست داشته، گاه به بدخوانی دچار شود.^۳ شلتوت به پشتوانه سخن سخاوی که ابن فهد اخبار المدینه را از

۱. الاعلام، ج ۵، ص ۴۸.

۲. مجلة العرب، ج ۱۸، ص ۲۸۹-۲۵۶، «تاریخ المدینه لابن شبه»؛

ج ۱۹، ص ۵۸۹-۶۵۷، «اخبار المدینه لابن شبه»؛ ج ۲۰،

ص ۳۷۲-۳۸۶، «تاریخ المدینه المنوره».

۳. مجلة العرب، ج ۱۹، ص ۵۹۸، «اخبار المدینه لابن شبه».

۴. مجلة العرب، ج ۱۸، ص ۲۸۹-۲۹۴، «تاریخ المدینه لابن شبه».

۵. مجلة العرب، ج ۱۸، ص ۲۸۹-۲۹۴، «تاریخ المدینه لابن شبه».

رفتار مخالفان و دشمنان آن‌ها گرد آورده است.^۱ به نظر وی، در این روایت‌ها نشانه‌هایی از تأیید عقاید و آموزه‌های شیعه یافت می‌شود.

اخبار المدینه در نوبتی دیگر، با تحقیق و پاورقی علی محمد دندل و یاسین سعد الله بیان در سال ۱۴۱۷ق. در انتشارات دار الکتب العلمیه بیروت چاپ شده است. این محققان نکات رجالی و حدیثی بسیار در ارزیابی روایت‌ها و روایان آورده‌اند. حسین صابری بخش نخست کتاب را که مشتمل بر ۱۰۶۵ خبر است، با حفظ تعلیقات و یادداشت‌ها به زبان فارسی ترجمه و در انتشارات مشعر تهران منتشر کرده است.

◀ منابع

اخبار المدینه: ابن زباله (م. ۱۹۹ق.)، به کوشش ابن سلامه، مرکز بحوث و دراسات المدینه، ۱۴۲۴ق؛ الاصابه: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، به کوشش علی معوض و عادل عبدالوجود، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ الاعلام: الزرکلی (م. ۱۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ بحث فی نشأة علم التاريخ عند العرب: عبدالعزیز الدوری، بیروت، دار المشرق، ۱۹۹۳م؛ البدايه و النهايه: ابن کثیر (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش علی محمد و عادل احمد، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ تاریخ المدینه المنوره: ابن شَبَّه (م. ۲۶۲ق.)، به کوشش شلتوت، قم، دار الفکر،

۱. نک: الفوائد الثمینه، ص ۲۸۹-۲۹۴، «تاریخ المدینه لابن شَبَّه».

۱۴۱۰ق؛ تاریخ بغداد: الخطیب البغدادی (م. ۴۶۳ق.)، قاهره، دار الفکر؛ تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی: ایگناتی یولیانوویچ کراچکوفسکی، ترجمه: پاینده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹ش؛ التحفة اللطیفه: شمس الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ تهذیب الکمال فی اسماء الرجال: المزی (م. ۷۴۲ق.)، به کوشش احمد علی و حسن احمد، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ق؛ الجرح و التعذیل: ابن ابی حاتم الرازی (م. ۳۲۷ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۳۷۲ق؛ حجاز در صدر اسلام: صالح احمد العلی، ترجمه: آیتی، مشعر، ۱۳۷۵ش؛ درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی: کلود کاهن، ترجمه: علوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۰ش؛ سیر اعلام النبلاء: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش گروهی از محققان، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ شذرات الذهب: عبدالحمی بن العماد (م. ۱۰۸۹ق.)، به کوشش الارنؤوط، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۶ق؛ عمدة الاخبار: احمد بن عبدالحمید العباسی (قرن ۱۰)، به کوشش حمد الجاسر، المدینه، دار الکتب العلمیه؛ الفوائد الثمینه من کتاب اخبار المدینه: السید محمد رضا الحسینی، به کوشش الغفرانی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ الفهرست: ابن ندیم (م. ۴۳۸ق.)، به کوشش تجدد؛ فیض القدیر: المناوی (م. ۰۳۱ق.)، به کوشش احمد عبدالسلام، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ مجلة العرب (ماهنامه): ریاض، المملكة السعودیه؛ مجموعة مؤلفات الشيخ الدويش (التوضیح المفید لمسائل کتاب التوحید): عبدالله بن محمد الدويش (م. ۱۴۰۸ق.)، به کوشش المشیقح، دار العلیان، ۱۴۱۱ق؛ معجم الابداء: یاقوت الحموی (م. ۲۶۶ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق؛ منابع تاریخ

و علوم حدیث، تاریخ و ادب را از استادان گوناگون فراگرفت. در آن جا با علویان اختلاف یافت و به بغداد، پایتخت خلافت عباسی، کوچ کرد.^۱ فؤاد سزگین این مهاجرت را پیش از وفات اسحاق موصلی (م. ۲۳۵ق.) دانسته؛ زیرا زبیر در بغداد با این دانشور دیدار کرده^۲ و دیگر بار به مدینه بازگشته است. سپس به مکه رفته و در سال ۲۴۲ق. قاضی آن شهر شده است. در ۲۵۶ق. درگذشته و در قبرستان حجون همان شهر دفن گشته است.^۳ پدرش بکار بیش از ۱۲ سال حکمران مدینه بوده است.^۴ زبیر در رویداد محنت خلق قرآن، رویکردی میانه و زیرکانه در پیش گرفت^۵ و در پاسخ به پرسش اسحاق بن راهویه، هر دو دیدگاه، یعنی رویکرد رسمی خلق قرآن و نیز غیر مخلوق بودن قرآن به باور محدثان، را بدعت خواند. شاید دلیل او آن بود که این مفاهیم و اوصاف در سنت و نص صحیح اسلامی نیامده‌اند.

زبیر از مشایخی چون محمد بن حسن بن زبّاله، سفیان بن عیینه، ابوالحسن مدائنی و ابن ابی قُدَیکَک بهره گرفت. برخی از شاگردان شناخته شده او عبارتند از: ابن ماجه قزوینی،

اسلام: رسول جعفریان، قم، انصاریان، ۱۳۸۷ش؛ المناسک و اماکن طرق الحج: ابواسحاق الحرّبی (م. ۲۸۵ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ق؛ نور علم (فصلنامه): قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش السامرائی، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق؛ و فیات الاعیان: ابن خلکان (م. ۶۸۱ق.)، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر.

علی احمدی میرآقا

اخبار المدینه زبیر بن بکار: از منابع

کهن و گمشده مدینه شناسی، منسوب به زبیر بن بکار (۱۷۲-۲۵۶ق.)

محتوای این کتاب که در بیان تاریخ، مکان‌ها و رخدادهای تاریخی مدینه است، از مجموع نقل شده‌ها و گزارش‌های کتاب‌های بعدی به دست می‌آید. انتساب اخبار المدینه به زبیر بن بکار قطعی نیست و در صورت پذیرش این نسبت، نمی‌توان ثابت کرد که آن چه در منابع به این اثر نسبت یافته، از دیگر آثار مدینه‌شناختی او گزارش نشده باشد.

ابوعبدالله زبیر بن بکار بن عبدالله قرشی اسدی مکی از نوادگان زبیر بن عوام، صحابی شناخته شده، و از راویان اخبار و انساب و ادب است. در سال ۱۷۲ق. در مدینه زاده شد

۱. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۴۶۸.

۲. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۲، ص ۱۴۷.

۳. الفهرست، ص ۱۲۳؛ المنتظم، ج ۱۲، ص ۱۱۲.

۴. جمهره انساب العرب، ص ۱۲۳.

۵. الدر الثمین، ص ۳۷۲.